

University of Groningen

Plaatsbepaling in de tijd

Paul, Herman

Published in:
Tijdschrift voor Geschiedenis

DOI:
[10.5117/TVGESCH2016.1.PAUL](https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.1.PAUL)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Paul, H. (2016). Plaatsbepaling in de tijd: Geschiedfilosofie in Nederland, 1860-1940. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 129(1), 11-31. <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.1.PAUL>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Plaatsbepaling in de tijd

Geschiedfilosofie in Nederland, 1860-1940

Herman Paul

TVGESCH 129 (1): 11–31

DOI: 10.5117/TVGESCH2016.1.PAUL

Abstract

Temporal orientation. Philosophy of history in the Netherlands, 1860-1940

David Carr recently argued that philosophy of history in the Hegelian tradition was practical in the Kantian sense of that word: it provided temporal, moral, and political orientation by locating present-day experience on a large-scale historical canvas. This article extends Carr's claim by arguing that much the same was true for positivist philosophy of history as practised by Henry Thomas Buckle and Herbert Spencer, for neo-Kantian philosophy of history in the Baden School, and for early twentieth-century debates over Oswald Spengler's *The decline of the West* (1918-20) and Ernst Troeltsch's *Historicism and its problems* (1922). Through the prism of the Dutch reception of these philosophies of history, which includes, of course, Dutch contributions to the genre, this article shows that philosophy of history in the decades between 1860 and 1940 was primarily valued for its practical dimension. Even such apparently technical issues as the nature of value-relevance in Heinrich Rickert's understanding of historical interpretation almost invariably served as arguments in debates charged with moral, political, and/or religious implications.

Keywords: philosophy of history, neo-Kantianism, historicism, Oswald Spengler, Ernst Troeltsch

'Dat nieuwe boek over de filosofie der geschiedenis,' schreef een Amsterdamse feuilletonist in 1872, 'kon juist in den binnenzak van mijn winterjas. Zou niemand van de passagiers den titel hebben kunnen lezen?'¹ Wie zo'n passage, uit *Het Nieuws van den Dag*, wil gebruiken als

bron voor een geschiedenis van de geschiedfilosofie, vraagt zich af welk nieuw verschenen boek de auteur op het oog kan hebben gehad. Het zal geen pil zijn geweest als Conrad Hermanns *Philosophie der Geschichte* (1870) of François Laurents bijna even omvangrijke *La philosophie de l'histoire* (1870). Misschien komt Julius Bahnsens *Zur Philosophie der Geschichte*

¹ 'Heel voornaam. Een teekeningetje met de pen', *Het Nieuws van den Dag* (16 januari 1872).

(1872) in aanmerking, dat met 86 pagina's vrij aardig in een binnenzak moet hebben gepast.

Hoe het ook zij, dat de feuilletonist aan een buitenlandse studie moet hebben gedacht, staat buiten kijf. Weliswaar hadden Nederlandse historici als Robert Fruin zich bezonnen op de vraag wat onpartijdigheid in historisch onderzoek betekende – een thema dat in de twintigste eeuw onder 'geschiedfilosofie' zou worden geschaard.² Maar zulke reflectie op het historisch metier werd in de jaren zeventig van de negentiende eeuw niet als wijsbegeerte van de geschiedenis geïnclassificeerd. 'Philosophie der geschiedenis' werd opgevat, in de woorden van een andere feuilletonist, als 'wetenschap van de voorwaarden, waaronder de volken leven en zich ontwikkelen en de denkbeelden, die de wereldgeschiedenis beheerschen, gewijzigd worden'.³ Dit was een genre dat door Britse auteurs als Henry Thomas Buckle en Herbert Spencer werd beoefend, of in Frankrijk door Auguste Comte. In Nederland had hooguit Johan Rudolph Thorbecke, de latere minister-president, zich gewaagd aan bespiegeling op de aard van historische ontwikkeling. Maar zijn jeugdwerk *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte* (1824) had vrijwel geen opgeld gemaakt.⁴ In negentiende-eeuwse geschiedfilosofische overzichtswerken zoekt men de

naam van Thorbecke dan ook vergeefs.⁵

Het is tegen deze achtergrond geen wonder dat historische studies naar Nederlandse geschiedfilosofie zich veelal hebben beperkt tot de tweede helft van de twintigste eeuw – de decennia waarin eerst Jan Romein en Pieter Geyl, later Frank Ankersmit en Chris Lorenz de geschiedfilosofische trom beroerden.⁶ Uit de jaren vóór 1940 zijn vrijwel alleen de geschiedfilosofische reflecties van Johan Huizinga en het vroege werk van Romein aan analyse onderworpen.⁷

Niettemin waren Huizinga en Romein met hun geschiedfilosofische interesse

5 Frédéric de Rougemont, *Les deux cités. La philosophie de l'histoire aux différents âges de l'humanité* II (Parijs 1874); Robert Flint, *The philosophy of history in Europe* I (Edinburgh en Londen 1874); Rudolf Rocholl, *Die Philosophie der Geschichte. Darstellung und Kritik der Versuche zu einer Aufbau derselben* (Göttingen 1878); René Valollée, *La morale dans l'histoire. Etude sur les principaux systèmes de philosophie de l'histoire depuis l'antiquité jusqu'à nos jours* (Parijs 1892); Paul Barth, *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie* I (Leipzig 1897).

6 Th.J.G. Locher, 'Geschiedenisfilosofie in Nederland', *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap* 6 (1965) 2-17; E. Jonker, 'Consensus, conflict en conciliantie in de Nederlandse geschiedfilosofie', in: E. Jonker en M. van Rossem ed., *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* ('s-Gravenhage 1988) 29-41; L.J. Dorsman, 'Geschiedfilosofie in Nederland na 1945. Een overzicht', in: Jan Willem ter Avest e.a. ed., *Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus* (Leiden 1988) 99-116; Jo Tollebeek, 'De ekster en de kooi. Over het (bedrieglijke) succes van de theoretische geschiedenis in Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 52-72.

7 O.a. W.E. Krul, *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven en werk van Johan Huizinga* (Groningen 1990); Willem Otterspeer, *Orde en trouw. Over Johan Huizinga* (Amsterdam 2006); André Otto, *Het ruisen van de tijd. Over de theoretische geschiedenis van Jan Romein* (Amsterdam 1998). Zie ook Leen Dorsman, G.W. Kernkamp, *Historicus en democraat 1864-1943* (Groningen 1990) m.n. 48-77.

2 Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).

3 'Feuilleton. Het recht van den levende', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (26 februari 1879).

4 Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 163-165, 182-183.

geen eenlingen. Al in 1873 beweerde de Utrechtse historicus J.A. Wijnne dat het grote publiek in Nederland meer belangstelling had 'voor de wijsbegeerte der geschiedenis, dan voor de geschiedenis zelve'.⁸ Deze belangstelling uitte zich niet alleen in feuilletons, maar ook in vertalingen van Buckles *History of civilization in England* (1857-1861) en in debatten over nut en nadeel van geschiedfilosofie. Duitse denkers als Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert en Ernst Troeltsch werden zowel binnen als buiten de academie grif gelezen. Dominees en schoolmeesters deden in populaire tijdschriften van hun leeservaringen verslag of bezochten een 'Weekend-cursus over Philosophie der Geschiedenis' aan de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort. Al was de geschiedfilosofische *productie* in Nederland gering, aan *consumptie* van geschiedfilosofische teksten lijkt het niet ontbroken te hebben.

Hoe kan deze populariteit van het genre worden verklaard? Dit artikel beoogt dat geschiedfilosofie primair een 'plaatsbepaling in de tijd' bood: het hielp mensen om ervaringen van verwarring, zoals veroorzaakt door snelle maatschappelijke verandering en crises als de beide wereldoorlogen, tegen een brede historische achtergrond te duiden.⁹ Ook reikte het genre filosofische argumenten aan

waarmee morele, politieke en religieuze antwoorden op deze crisiservaringen konden worden gelegitimeerd. Als er één rode draad loopt door wat in Nederland tussen circa 1860 en 1940 als 'wijsbegeerte der geschiedenis' werd bediscussieerd, dan ligt deze in haar ambitie oriëntatie te bieden: door een richting te wijzen waarin de samenleving zich zou kunnen ontwikkelen of, iets minder ambitieus, te onderzoeken welke waarden daarvoor richtinggevend zouden kunnen zijn. Geschiedfilosofie had daarmee niet in eerste instantie een wetenschapsfilosofisch profiel, maar was 'praktisch' in de kantiaanse zin van het woord: dienstbaar aan de vraag hoe te leven of hoe te handelen.

Met deze stelling, die ik hieronder met voorbeelden zal adstrueren, onderstreep en amendeer ik de recente these van David Carr dat 'classical philosophy of history must be understood less as a theoretical than as a practical enterprise, one which displays historical events along a temporal axis geared to a projected future, one not to be speculated on but to be realized'.¹⁰ Enerzijds bevestigt het Nederlandse materiaal Carrs conclusie dat negentiende-eeuwse geschiedfilosofen hun lezers met historische argumenten wilden aansporen zich voor een wenselijke toekomst in te zetten, meer dan dat zij deze toekomst al met zekerheid meenden te kunnen voorspellen. Anderzijds maken de Nederlandse discussies duidelijk dat dit niet louter geldt voor geschiedfilosofische *grand narratives* à la G.W.F. Hegel – het genre waartoe Carr zich beperkt – maar ook voor het Badense neokantianisme van Wilhelm Windelband en Hein-

8 J.A. Wijnne, *De moeielijkheid van 't opsporen der historische waarheid. Een inwijdingsrede, bij 't aanvaarden van het ambt van gewoon hoogleraar in de faculteit der bespiegelende wijsbegeerte en letteren aan de hoogeschool te Utrecht, den 29sten september 1873* (Groningen 1873) 32.

9 De frase 'plaatsbepaling in de tijd' is schatplichtig aan Frits Hugenholtz, die deze woorden ooit gebruikte ter typering van de middeleeuwse historiografie. W. den Boer, F.W.N. Hugenholtz en Th.J.G. Locher, *Gestalten der geschiedenis in de Oudheid, de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* ('s-Gravenhage 1960) 121.

10 David Carr, *Experience and history. Phenomenological perspectives on the historical world* (Oxford 2014) 80.

rich Rickert, voor het historisme van Ernst Troeltsch en voor het debat dat Oswald Spengler met *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1920) ontketende. Zelfs als technische thema's als de aard van *Wertbeziehung* in Rickerts begrip van historische kennisverwerving werden besproken, gebeurde dat veelal in de context van politiek, moreel en/of religieus geladen debatten.

En passant biedt dit artikel ook twee andere correcties. Allereerst nuanceert het de aanname dat geschiedfilosofie een ingewikkelde bezigheid voor 'highbrow' academici was.¹¹ De casus-Nederland wijst namelijk uit dat juist 'middlebrow' intellectuelen (schoolmeesters en predikanten) zich tot het genre voelden aangetrokken. Uiteraard vat ik 'philosophie der geschiedenis' daarbij op in een contemporaine zin van het woord, als datgene wat tijdgenoten onder de term verstonden. Dankzij deze methodologische premisse – die *Whig history* van 'kritische' geschiedfilosofie à la William Walsh de pas afsnijdt – kan dit artikel ook de gedachte ontcrachten dat geschiedfilosofie vóór Carl Hempel en William Dray louter zou hebben bestaan uit speculatie over het doel van het historisch proces.¹² Wat in Nederland tussen circa 1860 en 1940 als 'wijsbegeerte der geschiedenis' over de toonbank ging, laat een heel wat genuanceerder beeld zien.

Na een korte begripshistorische introductie zal ik in dit artikel nagaan wie zich in Nederland voor buitenlandse (veelal

Duitse) geschiedfilosofen interesseerden, welke thema's zij daarbij uitlichtten en waarom de 'praktische' dimensie van de geschiedfilosofie zo belangrijk was, dat zij naar een woord van de doopsgezinde predikant C.B. Hylkema voor sommigen als 'de meest actuele van alle wetenschappen' gold.¹³

Begripshistorische achtergrond

In de eerste helft van de negentiende eeuw was 'philosophie der geschiedenis' een weinig gebruikte en daarom nog nauwelijks omlinjende term. Voor sommigen was ze synoniem met 'philosophische geschiedkunde' of wijsgerige geschiedschrijving – het achttiende-eeuwse genre dat oorzakelijke patronen in de wereldgeschiedenis probeerde op te sporen.¹⁴ Anderen verwachtten, in dezelfde trant maar minder specifiek, dat de wijsbegeerte der geschiedenis een 'voor het oppervlakkig oog bedekten schakel' in het historisch proces zou aanwijzen of 'eene grootsche hypothese' zou leveren 'ter geheele of gedeeltelijke verklaring van hetgeen met de menschheid heeft plaats gehad'. In deze ruime zin golden de kanselredenaar J.H. van der Palm en de antirevolutionaire historicus Guillaume Groen van Prinsterer nog in het midden van de eeuw als wijsgeren van de geschiedenis.¹⁵

11 Zoals impliciet gesuggereerd in Charles R. Bambach, *Heidegger, Dilthey, and the crisis of historicism* (Ithaca en Londen 1995) en Frederick C. Beiser, *The German historicist tradition* (Oxford 2011).

12 Zie bijv. Zdeněk Vašíček, 'Philosophy of history', in: Aviezer Tucker ed., *A companion to the philosophy of history and historiography* (Malden 2009) 26-43.

13 Het bronnencorpus dat aan dit artikel ten grondslag ligt, werd bijeengebracht via delpher.nl en nederlab.nl, met 'wijsbegeerte der geschiedenis', 'philosophie der geschiedenis', 'geschiedenisfilosofie' en 'geschiedfilosofie' als voornaamste zoektermen.

14 'Boekbeoordelingen', *De Gids* 3.1 (1839) 165-207, aldaar 169.

15 H.F.T. Fockema, *J.H. van der Palm als Bijbel-uitlegger, redenaar en schrijver gekenschetst* (Leiden 1841) 152-153; A. Pierson, 'Boekaankondiging', *Wetenschappelijke Bladen* 3 (1859) 17-36, aldaar 31.

In meer toegespitste zin doelde ‘wijsbegeerte van de geschiedenis’ op het genre dat beoefend was door mannen als Giambattista Vico, Montesquieu en Johann Gottfried Herder. Had Job Augustus Bakker, bijvoorbeeld, de ‘wijsbegeerte van de geschiedenis der menschheid’ in 1825 nog weids gedefinieerd als ‘eene voorstelling van de belangrijkste waarheden het menschdom betreffende, door deszelfs geschiedenis gestaafd’, tien jaar later dacht hij concreet aan auteurs als Jacques-Bénigne Bossuet, Vico, Montesquieu, Voltaire, Nicolas de Condorcet, Herder en Hegel.¹⁶ Dezelfde catalogus van namen dook in de jaren 1840 op bij Simon Karsten, de Utrechtse hoogleraar, en in het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving*, dat ‘philosophie der geschiedenis’ definieerde als de studie van ‘de onafgebrokene ontwikkeling van de menschelijken geest’, zoals die met name in Duitsland door mannen als Gotthold Ephraim Lessing, Immanuel Kant en Herder ter hand was genomen.¹⁷ Deze associaties bleefden: nog in 1860 heetten Vico, Lessing en Herder ‘de grondleggers van de wijsbegeerte der geschiedenis voor den tegenwoordigen tijd’.¹⁸

Rond die tijd ging evenwel een wissel

16 J.A. Bakker, *Proeven in het vak van geschiedenis, wijsbegeerte en letteren* (Rotterdam 1825) 160; Idem, *Verhandeling over de Deutsche wijsbegeerte sedert de laatste vijftig jaren* (Utrecht 1835) 120, 135.

17 S. Karsten, *Introductio in historiam universalem, praecipue antiquarum gentium, scholis academicis accommodata* (Trajecti ad Rhenum 1849) 43-51; ‘Philosophie der geschiedenis’, in: P.G. Witsen Geysbeek ed., *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving*, P-SCE (Amsterdam 1847) 2013-2014, aldaar 2014.

18 J. de Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van de wetenschap der zamenleving I* (Amsterdam 1860) 313. Zo ook W. Scheffer, *Ferdinand Christian Baur. Volledig en critisch overzicht van zijne werkzaamheid op theologisch gebied* (Haarlem 1868) 219.

om. Vanuit Frankrijk en Engeland dienden zich nieuwe, spraakmakende geschiedfilosofische theorieën aan. Comte, wiens geschiedfilosofie in 1853 in boekvorm verscheen, en Buckle, die in de jaren 1857-1861 zijn *History of civilization in England* publiceerde, gaven met hun zoektocht naar historische wetmatigheden een nieuwe, positivistische invulling aan ‘wijsbegeerte der geschiedenis’. Dit positivisme distantieerde zich niet alleen van religieus historisch denken à la Van der Palm, Groen van Prinsterer of Cornelis Broere (de rooms-katholieke priester die in de jaren vijftig ‘philosophie der geschiedenis’ aan het Warmondse seminarie doceerde¹⁹), maar ook van idealistische noties als ‘die Erziehung des Menschengeschlechts’ (Lessing) of ‘die Bildung der Humanität’ (Herder). Het debat over het positivisme in de jaren zestig maakte daarmee duidelijk dat er geen ‘wijsbegeerte der geschiedenis’ zonder mens-, wereld- en godsbeelden bestond.²⁰ Dit verklaart waarom de Amsterdamse hoogleraar Jeronimo de Bosch Kemper al in 1860 kon beweren dat ‘[d]e hoofdrichting, die de wijsbegeerte der geschiedenis neemt, wordt bepaald door de *godsdienstige* meeningen’.²¹ Meer dan voorheen werd geschiedfilosofie een strijdtoneel van conflicterende visies op de richting waarin de samenleving zich zou moeten ontwikkelen – wat een goede reden is de jaren rond 1860 als *terminus a quo* te kiezen.

19 Lodewijk Winkeler, ‘Het onderwijs op Warmond, 1799-1967’, *Trajecta* 9 (2000) 134-167, aldaar 141.

20 Voor het Nederlandse (theologische) debat, zie Kaat Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914* (Amsterdam 2005) 205-230.

21 De Bosch Kemper, *Handleiding*, 313.

Dominees en schoolmeesters

Wie interesseerden zich in Nederland rond 1860 voor geschiedfilosofie? Zoals Kaat Wils heeft aangetoond, werd Buckles werk door Nederlandse historici met scepsis begroet.²² De Utrechtse hoogleraren W.G. Brill, J.A.C. Rovers, J.A. Wijnne en F.J.L. Krämer, bijvoorbeeld, verafschuwden het mechanisme, het determinisme en de 'aprioristische denkbeelden' die zij bij Buckle bespeurden.²³ Toch vonden deze historici het nodig keer op keer tegen 'wijsbegeerte der geschiedenis' te waarschuwen, vermoedelijk omdat het grote publiek warme belangstelling voor het genre etaleerde. Zuur merkte Krämer op dat 'vooral de diletantten' met Buckle aan de haal gingen.²⁴ Dit beeld klopt in zoverre, dat met name predikanten en hbs-docenten zich interesseerden voor het genre dat Comte en Buckle beoefenden. Geschiedfilosofie in laatnegentiende-

eeuws Nederland was een zaak van dominees en schoolmeesters.²⁵

Wat deze beroepsgroepen ontvankelijk maakte voor geschiedfilosofische reflectie, was een gevoel van onvrede met het empiristische kennisideaal dat Krämer onder woorden bracht toen hij verklaarde dat geschiedwetenschap bestaat bij de gratie van waarneming. Geschiedfilosofie daarentegen vond Krämer een typisch product van 'bespiegeling'. 'En waar de bespiegeling begint houdt de wetenschap op.' Zelfs voor generaliserende uitspraken over de aard van historische perioden en het verloop van de wereldgeschiedenis deinsde Krämer terug. Wat de academische geschiedbeoefening te bieden heeft, verklaarde hij, is historische kritiek. 'Wat zij geven kan is niet de kennis van gansche perioden der wereldgeschiedenis...'²⁶

Al nam niet iedere historicus deze methodische beperking even streng in acht, de laatnegentiende-eeuwse geschiedbeoefening aan de Nederlandse universiteiten stond onmiskenbaar in het teken van 'verwetenschappelijking' naar filologisch model. Kritische studie van bronnen genoot hogere prioriteit dan synthese van weten-

22 Kaat Wils, 'Het historisch tekort van het positivisme. Henry Thomas Buckle in Nederland en België', in: Jo Tollebeek e.a. ed., *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver* (Leuven 1998) 273-299, aldaar 291-296.

23 W.G. Brill, *De juiste beschouwing der geschiedenis in hare vrijmakende kracht. Redevoering, gehouden den 20 september 1860* (Leiden 1860) 6; J.A.C. Rovers, *Afscheidsrede van mijne leerlingen, bij het aftreden als gewoon hoogleraar* (Utrecht 1873) 40; Wijnne, *Moeielijkheid*, 32-33; F.J.L. Krämer, *De wetenschap der historie. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht* (Utrecht 1893) 14. Gunstiger oordeelde de Utrechtse filosoof C.W. Opzoomer in *Geschiedenis en wijsbegeerte. Redevoering, ter opening van de academische lessen uitgesproken* (Amsterdam 1860) 38.

24 Krämer, *Wetenschap der historie*, 10.

25 Ik ga hier voorbij aan zowel de 'wijsgeerige beschouwing van de geschiedenis der kerk' als de 'wijsbegeerte van de geschiedenis der godsdiensten' waarover C.P. Tiele, J.I. Doedes en anderen in de jaren 1870 twistten. Hierover: Christiaan Sepp, *Bibliotheek van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der christelijke kerk geschreven hebben* (Leiden 1886) 6-20 en J.G.R. Acquoy, *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving* ('s-Gravenhage 1894) 96-107; resp. G.H. Lamers, *De wetenschap van den godsdienst. Leidraad ten gebruike bij het hooger onderwijs I* (Groningen 1900) 47-50.

26 Krämer, *Wetenschap der historie*, 14, 30.

schappelijke inzichten.²⁷ De klacht van N.C. Balsem, predikant en redacteur van *Mannen van betekenis in onze dagen*, kwam in 1875 dan ook niet uit de lucht vallen:

De historische wetenschap verkeert, in vergelijking met onze natuurkennis, nog in een jammerlijken toestand. Geen wonder! Onder de historici is er niet één die zich in genialiteit met een Newton of Kepler meten kan. [...] Wat men de anatomie der natiën zou kunnen noemen, is in zekeren zin volbracht. De elementen liggen goed geordend naast elkander, doch – *es fehlt leider! nur das geistige Band*.²⁸

Ook schoolmeesters snakten naar samenhang, omdat zij hun leerlingen op meer dan losse feiten wilden trakteren.²⁹ In tijdschriften als *De Schoolbode* verscheen in de jaren zeventig en tachtig het ene na het andere opstel over de vraag hoe een 'modern' alternatief voor een 'ouderwets' stampen van namen en jaartallen er zou kunnen uitzien. De Amersfoortse hbs-docent A.M. Kollewijn, beter bekend als latere redacteur van *Tijdschrift voor Geschie-*

denis, vertolkte de mening van velen toen hij deze namen en feiten vergeleek met botten en kraakbeen: 'Het geraamte is onmisbaar om de spieren van het rundvee tot ontwikkeling te brengen; maar wij eten het vleesch en gooien de botten weg.'³⁰ Deze voorkeur dreef Kollewijn als vanzelf in de armen van positivisten als Buckle en Spencer, die met hun verhalen van maatschappelijke vooruitgang ook nog eens een optimistische, liberale moraal uitdroegen. Als leerlingen een duidelijk beeld krijgen voorgeschoteld 'van de ontwikkeling des volks uit de barbaarsheid tot meerdere beschaving', meende Kollewijn, dan worden zij aangespoord zich te oefenen in 'beschaafde' deugden als waarheidszin, verdraagzaamheid en mensenliefde.³¹

De eerdergenoemde C.B. Hylkema, predikant te Zaandam, signaleerde een nog veel bredere belangstelling voor geschiedfilosofie. 'De begeerte van een groot deel van het tegenwoordig geslacht gaat tot die nieuwe wijsbegeerte uit,' stelde hij in 1900. Hele generaties hebben immers het gevoel in tijden van ingrijpende verandering te leven.

Hoe kan het anders, of zij willen dien nieuwen aeon kennen, wij willen hem de hand reiken, zij willen hem plaats bereiden? Maar dan moeten zij weten, hoe hij zal zijn, in welke richting hij gezocht en langs welke wegen hij bereikt wil worden; dan moeten wij weten, welke krachten er te zijnen behoeve in het werk

27 Jo Tollebeek, 'Fruijn's aristocracy. Historiographical practices in the nineteenth century', in: Ton van Kalmthout en Huib Zuidervaart ed., *The practice of philology in the nineteenth-century Netherlands* (Amsterdam 2015) 79-101.

28 N.C. Balsem, 'Henry Thomas Buckle', in: N.C. Balsem ed., *Mannen van betekenis in onze dagen VI* (Haarlem 1875) 399-480, aldaar 415, onder aanhaling van Goethes *Faust*. Zie ook A. Pierson, 'Ranke en Macaulay', *De Gids* 41.2 (1877) 225-252, 413-443, aldaar 438.

29 Niet toevallig waren het docenten als Mozes Henriquez Pimentel, een Haagse wiskundeleraar (en ambtenaar op het ministerie van financiën), die zich inspanden voor de popularisering van Buckles werk. Zie M. Henriquez Pimentel, *Overzicht van Buckle's geschiedenis der beschaving*, 2 delen ('s-Gravenhage 1869-1870).

30 A.M. Kollewijn Nz., *De geschiedenis als leervak* (Amersfoort 1889) 43.

31 Ibidem, 8; Herman Paul, 'Waarheidszin, verdraagzaamheid en mensenliefde. A.M. Kollewijn en het nut van de geschiedbeoefening', in: Leen Dorsman e.a. ed., *Het nut van geschiedschrijving. Historici in het publieke domein* (Amstelveen 2015) 31-39.

moeten worden gesteld, naar welken kant bestaande inzichten en verhoudingen gewijzigd moeten worden.³²

Treffend illustreert dit citaat dat geschiedfilosofie rond 1900 een praktische functie vervulde door oriëntatie te bieden en richting te wijzen. Hoewel geschiedfilosofie kon neerkomen op een *tour d'horizon* langs vele vreemde volken, was de spits van het genre toch altijd: 'wat leert de geschiedenis [...] mij omtrent de bestemming der zamenleving en omtrent het zelfstandig deel dat ik geroepen ben aan hare volmaking te nemen?'³³ Diverse auteurs beklemtoonden daarom dat geschiedfilosofische reflectie niet voortkwam uit nieuwsgierigheid, maar een zaak van praktisch belang was.³⁴

Voor predikanten gold dit wellicht in het bijzonder, deels omdat velen van hen zich het belang van *Bildung* in tijden van *Forschung* aantrokken, deels ook omdat zij vanaf het einde van de negentiende eeuw reden kregen tot zorg over de toekomst van het christendom in West-Europa. Een van de redenen waarom Hylkema geschiedfilosofie 'de meest actuele van alle wetenschappen' noemde, was dat het genre moest helpen de vraag te beantwoorden: 'welke missie heeft de religie in de toekomst te vervullen?'³⁵

32 C.B. Hylkema, 'De wijsbegeerte der maatschappelijke ontwikkeling', *Theologisch Tijdschrift* 34 (1900) 385-398, aldaar 386, 387.

33 Bosch Kemper, *Handleiding* I, 307.

34 Zie bijv. [W.G.C.] Byvanck, 'Philosophie en geschiedenis', *De Gids* 58.4 (1894) 532-539, aldaar 539; H. Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring. Stone-lezingen voor het jaar 1908, gehouden te Princeton N.J.* (Kampen 1908) 106-107; C. Pekelharing, 'Eenige opmerkingen over de filosofie der geschiedenis', *Vragen des Tijds* (1913) I, 172-206, aldaar 199.

35 Hylkema, 'Wijsbegeerte', 398, 394.

Autodidactische geleerdheid

In deze context is het niet vreemd dat geschiedfilosofische teksten vooral buiten de academie ontstonden. Zolang historici zich distantieerden van 'de oude zuurdeesem van filosofie der geschiedenis' of wijsgerige bespiegeling op zijn best voor zich uitschoven tot na hun emeritaat,³⁶ lieten zij het genre *de facto* over aan mannen als Eduard Albert von Schmit – een Amsterdammer die met een diploma van het lutherse seminarium op zak het zakenleven was ingerold en als handelaar in ruste een *Philosophie der geschiedenis* (1912-1913) schreef.³⁷ Enerzijds bestond dit tweedelige werk uit een kritische bespreking van bestaande geschiedfilosofische stelsels, met pagina's lange citaten in het Duits en Frans. Anderzijds kon Von Schmit het niet laten uit al deze ideeën een eigen antwoord te assembleren op de prangende vraag die zijn studie doortrok: 'Zou nu de filosofie der geschiedenis de oplossing geven van het vraagstuk des geestes' – de vraag waarnaar het historisch proces onderweg is?³⁸

Het antwoord nam de vorm aan van een groot schema, over twee pagina's afgedrukt, dat in de maatschappelijke ontwikkeling vijf stadia onderscheidde. De we-

36 J.A. Sillem, 'Frederik de Groot', *De Gids* 44.2 (1880) 193-227, aldaar 195; U.Ph. Boissevain, *De waarde der epigraphiek voor de oude geschiedenis. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Groningen op den 1sten december 1887* (Groningen 1887) 33-34.

37 Korte vermelding verdient ook Hendrik van Loghem, gemeentesecretaris van Deventer, die een *Proeve over de goddelijke leiding van de gebeurtenissen der wereldgeschiedenis* (Leiden 1838) het licht deed zien, gevolgd door 'Veranderde beschouwing der wereldgeschiedenis', *De Tijdspiegel* 9.2 (1868) 363-379.

38 E.A. von Schmit, *Philosophie der geschiedenis* I (Amsterdam 1912) 377.

OVERZICHT DER ONTWIKKELING 1)

Stadium	Beeld	Kenmerken	Doel	Waarneeming	Waarneeming	Waarneeming	Waarneeming	Waarneeming	Waarneeming
1. Beeld	gemoedelijk van alle	aanbeelden	recht van den	zelfwillig	verwijling	gebreke	afwijken	verwijling	waarneming
2. aanbeelden	afbeeldingen	afbeeldingen	afbeelding	aanbeelden	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding
3. aanbeelden	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding
4. afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding
5. afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding	afbeelding

1) Dit beeld is niet te verstaan als een reeks van vijf stadia, maar als een reeks van vijf stadia die zich ontwikkelen.

Oud-zakenman en autodidact-geschiedfilosoof E.A. von Schmit publiceerde in 1912-1913 een *Philosofie der geschiedenis*, compleet met een schema dat de ontwikkeling van de mensheid in vijf stadia weergaf.

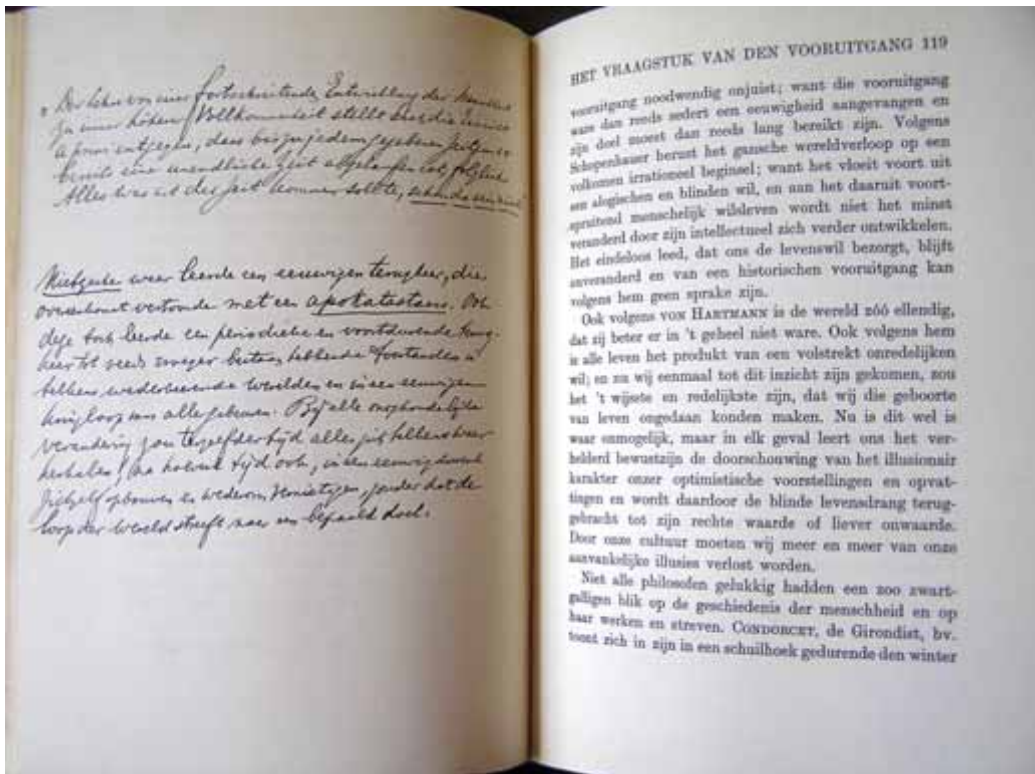
tenschap, bijvoorbeeld, had zich volgens Von Schmit van ‘waarneming’ en ‘theologie’ via ‘metaphysica’ en ‘scepticisme’ ontwikkeld tot ‘positivisme’, waaronder de auteur het evolutiedenken en de moderne sociologie begreep. Analoot daaraan, hoewel niet per se in hetzelfde tempo, had het militaire apparaat zich ontwikkeld van ‘stamhoofden’ via ‘krijgsmansstand’ en ‘riddertijd’ tot ‘staande legers’ en, tot slot, ‘volksweerbaarheid’.³⁹ Geïnspireerd door sociologen als Gabriel Tarde probeerde Von Schmit de maatschappelijke krachten die deze ontwikkeling voortstuwden in formules te vangen – soms zelfs letterlijk, in wiskundige symbooltaal.⁴⁰ Tegelijk beriep hij zich op antropologen als Theodor

Waitz om te verklaren waarom sommige ‘rassen’ in deze ontwikkeling bij andere achterbleven. Al met al was Von Schmits *Philosofie der geschiedenis* een monument van autodidactische geleerdheid, dat zowel in zijn ambitie als in zijn eclecticisme laat zien wat voor een fascinatie geschiedfilosofie kon oproepen bij mensen die door professionele scrupules over ‘methode’ en ‘bewijs’ niet gehinderd werden.

In mindere mate geldt dit laatste ook voor de ‘prolegomena van historiosophie’ die de Leidse publicist C.J. Wijnaendts Francken in 1924 het licht deed zien. Dit boek was even eclectisch, maar in zijn argumentatie veel behoedzamer dan dat van Von Schmit. Wijnaendts Francken kwam namelijk tot de ontzuiterende conclusie dat vrijwel alle hooggestemde

39 Ibidem II (Amsterdam 1913), 100-101.

40 Ibidem I, 318 n.1.

In 1944 verwierf de Leidse universiteitsbibliotheek een 'exemplaar van den schrijver' van Wijnaendts Franckens *Wijsgeerige geschiedbeschouwing* (1924). Dit doorgeschoten exemplaar, gecatalogiseerd onder nummer 2412 B 15, is voorzien van handgeschreven toevoegingen van de auteur. Veel daarvan (ook op deze foto) hebben betrekking op 'radicale' denkers als Friedrich Nietzsche, die in de hoofdttekst nog maar mondjesmaat voorkomen.

pogingen tot ontrafeling van de logica van het historisch proces als Icarussen ter aarde waren gestort. Hoewel hij zijn studie was begonnen in de hoop dat geschiedfilosofie houvast zou kunnen bieden 'in onzen tijd van wereldschokkende gebeurtenissen', stelde hij tegen het slot van zijn boek gelaten vast dat 'slechts een Godheid' in staat zou zijn de *logos* van de geschiedenis te bepalen. Gewone stervelingen moesten het maar doen met een wereldbeschouwing, 'gegrondvest in de in ons als persoonlijk bezit levende ge-

voels- en wilsrichtingen'.⁴¹ Betekende dit, zoals De Bosch Kemper al in 1860 had beweerd, dat geschiedfilosofie uiteindelijk een zaak van persoonlijke (religieuze) overtuigingen was?

Neokantianisme

Niemand verwierp deze conclusie hartgrondiger dan de Utrechtse filosoof Tobie Goedewaagen, die vrijwel direct na zijn promotie in 1923 oprichter en spilfiguur was geworden van een Genootschap voor

⁴¹ C.J. Wijnaendts Francken, *Wijsgeerige geschiedbeschouwing. Prolegomena van historiosophie* (Haarlem 1924) v, 145, 146.

Critische Philosophie.⁴² Dit genootschap was ontstaan uit ergernis over filosofen die hun vak te grabbel gooiden door wijsgerige analyse met levensbeschouwing of religie aan te lengen.⁴³ Daarbij richtten Goedewaagen cum suis hun pijlen niet alleen op figuren als G.J.P.J. Bolland, de Leidse filosoof die door zijn leerlingen tot orakel was verheven, maar ook op mannen als Von Schmit en Wijnaendts Francken, die het label ‘wijsbegeerte’ claimden voor iets wat in hun ogen helemaal geen filosofie mocht heten. Had Kant geen ‘critische wending’ in het filosofiebegrip teweeggebracht door wijsbegeerte als synthetiserende bespiegeling (hoe hangen alle historische feiten samen?) in te wisselen voor conceptuele analyse van het wetenschappelijke *a priori* (wat houdt het begrip ‘geschiedenis in)?

In 1925 publiceerde Goedewaagen een programmatisch stuk waarin hij veel van wat tot dusver over doel en richting van de geschiedenis beweerd was, afdeed als ‘metahistoriek’ – een begrip dat aan schurkte tegen wat in de jaren 1950 als ‘speculatieve geschiedfilosofie’ te boek zou komen te staan. Verontwaardigd wees Goedewaagen op de willekeur van dit genre:

Er is niet één metahistoriek. Neen, er zijn evenveel antwoorden op de metahistorische eenheidsvraag mogelijk, als er individuen zijn, die over de geschiedenis in het algemeen nadenken, ja als ieder van alle individuen momenten in zijn leven

telt, waarop zulk een antwoord hem in den geest komt en met een variant op een bekend gezegde van FICHTE zou men kunnen zeggen: ‘Was für eine Geschichtsphilosophie man hat, hängt davon ab, was für ein Mensch man ist.’⁴⁴

Goedewaagens alternatief was een ‘wetenschappelijke geschiedenisfilosofie’ die niet veel verschilde van wat na de Tweede Wereldoorlog ‘kritische’ geschiedfilosofie zou gaan heten: een vakspecifieke epistemologie met de aan Kant ontleende taak te begrijpen hoe de historische wetenschap kennis vergaart en ordent.⁴⁵

Nu lag de naam van Kant in de vroege twintigste eeuw op vele lippen, dankzij de verschillende neokantiaanse scholen die in Duitsland het filosofische landschap beheersten. Goedewaagen had zich als student van B.J.H. Ovinck in de Marburgse tak van het neokantianisme ondergedompeld. Dit was de tak van Hermann Cohen, Paul Natorp en Ernst Cassirer, die filosofie zo (natuur)wetenschappelijk mogelijk wilde beoefenen. Daar tegenover stond echter het Badense neokantianisme van Wilhelm Windelband en Heinrich Rickert, die het bereik van de natuurwetenschappelijke methode juist wilde beperken. Naast de ‘nomothetische’ of ‘generaliserende’ methode van de natuurwetenschappen hadden Windelband en Rickert de ‘ideografische’ of ‘individualiserende’ methode van de geesteswetenschappen

44 T. Goedewaagen, ‘De critische wending in de geschiedenisfilosofie’, *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 19 (1925) 173-190, aldaar 183.

45 Ibidem, 189, 185. Zie ook T. Goedewaagen, *Het spectrum der filosofie in de twintigste eeuw* (Leiden (1933)) 122-129 en het vergelijkbare pleidooi voor een ‘kritische geschiedenisfilosofie’ in J.L. Snethlage, *Proeve eener kritische godsdienstfilosofie* (Arnhem 1924) 11-14.

42 Zie over Goedewaagen ook de bijdrage van Jacques Bos aan dit nummer.

43 Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbetterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam 2013) 60-83; Peter Derx, *H.J. Pos, 1898-1955. Objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (Hilversum 1994) 44-45.

geplaatst – wat een tegenwicht moest bieden aan de positivistische gedachte dat alle wetenschap naar wetmatigheden zoekt.⁴⁶

Terwijl ‘Marburg’ in Nederland vooral door filosofen werd gerecipieerd,⁴⁷ werd ‘Baden’ opgepakt door historici die van positivistische wetenschap niets wilden weten. Illustratief zijn de academische re-des van U.Ph. Boissevain (1904), C.H.Th. Bussemaker (1905) en Johan Huizinga (1905), die het eigene van de historische wetenschap beklemtoonden door in navolging van Windelband en Rickert te wijzen op de rol van esthetische categorieën en morele waarden in historisch onderzoek. Alle drie benadrukten zij dan ook het ‘subjectieve’ element in historische kennisverwerving.⁴⁸ Als deze subjectiviteit afbreuk doet aan het wetenschappelijke karakter van de geschiedbeoefening, voegde Bussemaker hieraan toe, dan zij dat maar zo: ‘Wie hare methode willen

veranderen om haar zoogenaamd tot den rang eener wetenschap te verheffen, [...] staan haar naar het leven...’⁴⁹ Al werd deze conclusie niet door iedereen gedeeld,⁵⁰ beschouwingen als die van Boissevain, Bussemaker en Huizinga zorgden ervoor dat geschiedfilosofie in de vroege twintigste eeuw niet langer synoniem was aan een zoektocht naar patronen in het historisch proces, maar ook kon bestaan uit kentheoretische reflectie op de historische wetenschap.⁵¹

Om soortgelijke redenen werden Windelband en Rickert, een à twee decennia later, enthousiast onthaald door theologen van ethischen en neocalvinistischen huize. De hervormde predikant Oepke Noordmans, bijvoorbeeld, begroette het Badense neokantianisme als een *ancilla theologiae*, omdat het ruimte creëerde voor de persoonlijkheid van de geesteswetenschapper en daarmee, volgens Noordmans, ook voor ervaring, intuïtie en geloof in een God die ‘zoo nu en dan, als Simson de deuren van Gaza, de heelen nexus rerum op z’n rug neemt’ (dat wil zeggen: niet aan natuurwetten gebonden is).⁵²

46 Zie Thomas E. Wiley, *Back to Kant. The revival of Kantianism in German social and political thought, 1860-1914* (Detroit 1978) en de slothoofdstukken van Frederick C. Beiser, *The genesis of neo-Kantianism, 1796-1880* (Oxford 2014).

47 Peter Kirschenmann, ‘Erfahrung, Sollen und Sinn. Einige Beobachtungen über den Neukantianismus in den Niederlanden’, in: Christian Krijnen en Ernst Wolfgang Orth ed., *Sinn, Geltung, Wert. Neukantianische Motive in der modernen Kulturphilosophie* (Würzburg 1998) 239-245.

48 U.Ph. Boissevain, *Wettelijkheid en werkelijkheid. Rede uitgesproken bij de overdracht van het rectoraat der Rijks-Universiteit te Groningen, den 19den september 1904* (Groningen 1904) 23; Th. Bussemaker, *Over de waardeering der feiten in geschiedvorsching en geschiedschrijving. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Leiden, den 4en oktober 1905 uitgesproken* (Groningen 1905) 34-35; J. Huizinga, *Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Groningen op 4 november 1905* (Haarlem 1905) 34.

49 Bussemaker, *Waardeering der feiten*, 35.

50 Zie bijv. G. Heymans, ‘De geschiedenis als wetenschap’, *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* IV.8 (1907) 173-202.

51 Dit gold ook voor H.T. Colenbrander, *Historie en leven. Openbare les bij de optreding als privaat-docent in de staatkundige geschiedenis aan de Rijks Universiteit te Leiden op 2 maart 1910* (’s-Gravenhage 1910), al overheerste in deze voordracht het nietzscheaanse appel aan de geschiedschrijving het ‘leven’ te dienen. Voor de Nederlandse receptie van Friedrich Nietzsche, zie Piet de Keyser, ‘Friedrich Nietzsche in Nederland tot 1940’, *Ons Erfdeel* 24 (1981) 551-559; Wouter Beekers, ‘Een klank door het toonloos doffe? Nietzsches tweede traktaat tegen de keer en de historici van de generatie Huizinga, 1890-1910’, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 14 (2003) 179-195.

52 O. Noordmans, *Gelooven op gezag* (Utrecht 1921) 16.

Het Badense neokantianisme, juichte ook de gereformeerde Bastiaan Wielenga, 'heeft den modernen, met de exacte natuurkennis dwependen, mensch bepaald bij de superioriteit van het geestelijke boven het natuurlijke'.⁵³ Zowel historici als theologen zetten het Badense neokantianisme dus strategisch in tegen wat zij ervoeren als een agressief imperialisme van 'wetmatig' denken.⁵⁴

Spitste dit alles zich toe op de rol van 'waarden' in historisch denken, de filosoof Karel Kuypers onderzocht wat voor *Werte* er in de historische werkelijkheid zélf gerealiseerd moeten worden, wil er sprake zijn van 'geschiedenis'. Waaruit bestaat het 'historische' aspect van de werkelijkheid? In typisch neokantiaanse taal stelde Kuypers dat de ontwikkeling van 'zin' en 'waarde' in de samenhang van een 'traditie' de kern van de zaak uitmaakt. Concreet: er is sprake van 'geschiedenis' zodra mensen zich inspannen om regeringsvormen, opvoedingsstijlen, literaire motieven of morele principes vorm te geven, toe te eigenen of verder te ontwikkelen.⁵⁵ Dit type geschiedfilosofie – door Kuypers 'theorie van de geschiedenis' gedoopt, om verwarren met andere typen te vermijden – werd in Nederland slechts door een hand-

vol mensen beoefend,⁵⁶ maar is interessant omdat het zich nog nadrukkelijker dan andere soorten onttrok aan de later zo gangbare tegenstelling tussen 'kritische' en 'speculatieve' geschiedfilosofie. Zonder in speculaties over de toekomst te vervallen, meende Kuypers dat een epistemologie van historisch denken niet zonder ontologie van de geschiedenis kan – al was het maar om historici te herinneren aan de kwintessens van wat 'geschiedenis' is, zodat zij zich niet verliezen in oeverloze studie van alles wat ooit gebeurde.⁵⁷

Historisch relativisme

Anders dan Goedewaagen hoopte, bracht de neokantiaanse inspiratie in Nederland dus geen verwetenschappelijking van de geschiedfilosofie teweeg. Integendeel: ze droeg bij aan een groeiende diversiteit van wat onder geschiedfilosofie werd verstaan. Duidelijk bleek deze verscheidenheid ook in het onderwijs. Het handjevol hoogleraren dat in de jaren twintig van de twintigste eeuw college gaf op geschiedfilosofisch terrein – een amendement om wijsbegeerte der geschiedenis in het hoger onderwijs verplicht te stellen, had het in 1876 niet gehaald⁵⁸ – vulde het vak vaak

53 B. Wielenga, *In de school der wijsbegeerte* (Amsterdam 1924) 225.

54 Herman Paul, 'Rickert in Nederland. Sporen van neokantiaanse geschiedfilosofie', in: Jan Guichelaar, George Huitema en Hylkje de Jong ed., *Zekerheden in waarnemingen. Natuurwetenschappelijke ontwikkelingen in Nederland rond 1900* (Hilversum 2012) 191-211.

55 K. Kuypers, *Theorie der geschiedenis voornamelijk met betrekking tot de cultuur* (Amsterdam 1931) 105, 121-122.

56 Onder anderen door Kuypers' promotor, Dik Vollehoven, en diens zwager Herman Dooyeweerd, die aan de Vrije Universiteit een 'wijsbegeerte der wet-idee' ontwikkelden, die een groot aantal 'aspecten' of 'wetskringen' in de werkelijkheid onderscheidde. Zo definieerde H. Dooyeweerd, *De wijsbegeerte der wet-idee II* (Amsterdam 1935) 126-259 de 'historische wetskring' onder verwijzing naar Kuypers in termen van 'vorming', 'ontsluiting' en 'differentiëring'.

57 Kuypers, *Theorie der geschiedenis*, 272-273.

58 Tweede Kamer, 1876/77, Kamerstuknummer 18 sub 2, 'voorgestelde amendementen', online op www.statengeneraal.nl (geraadpleegd 7 mei 2015).

tamelijk eclecticisch in. Zo besprak Titus Brandsma in Nijmegen zulke uiteenlopende thema's als 'analyse en synthese in de geschiedenis', 'optimisme in de geschiedenisbeschouwing', het 'verschijnsel van verval in de geschiedenis', Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) en 'losse hoofdstukken uit de methodologie'.⁵⁹ Brandsma was niet de enige die zo'n gevarieerd menu serveerde: aan de Vrije Universiteit wijdde A.A. van Schelven zijn historiografiecollege in 1928/29 aan de middeleeuwse denkbeelden van Otto von Freising, de cultuurgeschiedenis van Karl Lamprecht en de geschiedfilosofie van Nikolaj Berdjajew, wiens *Der Sinn der Geschichte* (1925) in het interbellum grote opgang maakte.⁶⁰

Bij al deze diversiteit mocht één kwestie zich niettemin verheugen in bijna universele belangstelling. Dit was de dreiging van 'historisch relativisme', of het bange vermoeden dat de *Werte* waarover het neokantianisme de mond vol had door de tijd heen veranderden en daarom 'relatief' waren. Dat deze kwestie een prominente plek kreeg in de geschiedfilosofische colleges die Karel Roessingh en Johan Huizinga in de jaren twintig in Leiden verzorgden, had tenminste drie redenen. Allereerst had de onrust die Hylkema al in 1900 beschreef – het gevoel in tijden van zulke ingrijpende verandering te leven, dat morele zekerheden op losse schroeven komen te staan – zich onder invloed van de Eerste Wereldoorlog verdiept. Daarbij kwam een geschiedwetenschap die – uit-

zonderingen daargelaten – op vragen naar richting en doel nog altijd geen antwoord wenste te geven. Historici die zich angstvallig tot 'beschrijving' beperkten, klaagde Roessingh in 1919, boden geen enkel praktisch houvast:

Het onbevredigende dier beschouwing begint aan ons geslacht heel erg duidelijk te worden; men beleeft het verpletterende van ons historisch veel-weten, waardoor wij ons in alle tijden en volken en stroomingen kunnen inleven, maar wij weten niet, waar wij het motief zullen vinden tot de waardebepalings en daarmee tot de daad. Er is weer een zoeken naar den zin der geschiedenis.⁶¹

Gevoed door beide ervaringen was, ten derde, vooral in het Duitse taalgebied een stroom aan publicaties op gang gekomen over *Historismus* – een pejoratieve term die verwees naar Roessinghs schrikbeeld van een eeuwige stroom van worden ('panta rhei') waarin alle waarden vergankelijk blijken.⁶² In zijn college wijsbegeerte van de geschiedenis ging Roessingh dan ook uitvoerig na hoe dit 'levensprobleem' in de nieuwere Duitse filosofie was doordacht. Als geschiedenis een 'realiseringsproces van waarden' is, zoals Roessingh met een beroep op Rickert beweerde, wat is dan 'het laatste fundament van onze aanvaarding der waarden'? De filosofie kan het antwoord niet geven: het laatste fundament ligt volgens Roessingh in het 'persoonlijk gedurfd' of in de 'pers[oonlijke] synthese' – in de kieke-

59 Gegevens ontleend aan de jaargangen 1924/25 tot en met 1928/29 van het *Verlag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden I* ('s-Gravenhage).

60 Ibidem, 1928/29, 66. Vgl. A.A. van Schelven, *Wegkruisingen in het landschap der theorie van de geschiedschrijving* (Amsterdam 1953).

61 K.H. Roessingh, 'Het probleem der geschiedenis' (1919), in: Idem, *Verzamelde werken*, G.J. Heering ed. II (Arnhem 1926) 283-304, aldaar 286.

62 Herman Paul, *Het moeras van de geschiedenis. Nederlandse debatten over historisme* (Amsterdam 2012).

gaardiaanse sprong dus, meer dan in de hegeliaanse logica.⁶³

Al lagen Huizinga's accenten elders, ook hij trakteerde zijn studenten op de nieuwste Duitse auteurs (Windelband, Rickert, Eduard Spranger) en bleek, net als Roessingh, te zijn geraakt door Ernst Troeltsch en diens worstelingen met het *Historismus*, zoals de Duitse theoloog deze in een Leidse lezing had toegelicht ('31. mrt 1922 Troeltsch, te Leiden', noteerde Huizinga in zijn collegedictaat). Troeltsch had beweerd dat het moderne denken consequent historiseert en daarom geen boventijdelijke waarden erkent. Maar is de geschiedenis werkelijk zo'n relativerende macht? Volgens Huizinga was dit niet per se het geval:

Historie [is] een vorm van behagen aan en opgaan in de wereld. Wie het leven begrensd weet door eigen persoonlijkheid en omgeving, zichzelf gebonden aan verleden en toekomst, behoeft de historie niet te vreezen. Hij tracht in den tijd iets achter den tijd te begrijpen. De eeuwige onvolmaaktheid, de eeuwige aspiratie.⁶⁴

Of zoals hij het een kleine tien jaar later in *De wetenschap der geschiedenis* zou formuleren:

Ik voor mij heb de wankel makende, de sloopende werking der historie nooit ondervonden. [...] Wat is beter voor den mensch dan de grenzen te zien wijken, in den tijd en in de ruimte, van zijn eigen enge persoonlijkheid, dan zich gebonden

te zien aan wat voorafging en wat volgen zal? Wat is heilzamer dan de eeuwige onvolmaaktheid en eeuwige aspiratie te zien, de beperktheid van alle menselijk vermogen, de afhankelijkheid, ook van genie en heldendom, van hooger macht?⁶⁵

Een vriend der verdrukten

Het feit dat aan diverse Nederlandse universiteiten in de jaren twintig geschiedfilosofie werd gedoceerd, suggereert dat dominees en schoolmeesters als primair geïnteresseerden in het genre gezelschap van hoogleraren in de letteren hadden gekregen. Het neokantianisme had geschiedfilosofie, zo niet tot strenge wetenschap verheven, dan toch tenminste academisch respectabel gemaakt, terwijl het historisme vragen naar de historiciteit van waarden en overtuigingen hoog op de agenda van onder anderen theologen had geplaatst. Dit betekende uiteraard niet dat mensen buiten de academie hun belangstelling voor geschiedfilosofie verloren. Integendeel: geschiedfilosofische teksten bleven in populaire tijdschriften verschijnen, terwijl academici nog meer dan voorheen langs zaaltjes in het land reisden om geïnteresseerde leken te onderhouden over de nieuwste, veelal Duitse inzichten.

Neem de Haagse afdeling van Patrimonium, waar VU-filosoof Herman Dooyeweerd in 1936 te gast was met een voordracht over historisme. Wat de arbeiders in dit christelijke 'werkliedenverbond' ontvankelijk maakte voor een geschiedfilosofisch betoog, was hun gereformeerde geheugen. In deze herinneringscultuur

63 UB Leiden, archief K.H. Roessingh (BPL 2825), inv.nr. 11: college 'Wijsbegeerte van de geschiedenis' (1920/21) 74, 71, 84, 93, 94.

64 UB Leiden, archief J. Huizinga, inv.nr. 5/1, college 'Inleiding geschiedwetenschap' (red. 1928/29) 32, 33.

65 J. Huizinga, *De wetenschap der geschiedenis* (Haarlem 1937) 91-92.

gold een geïdealiseerd calvinistisch verleden ('t erfdeel der Godsvrucht en deugd onzer vaders') als een erfenis die het nageslacht tot zegen zou strekken zolang het trouw zou blijven aan de 'beginselen' die in de glorie-dagen van het calvinisme waren beleden.⁶⁶ Hoe weinig deze stoere woorden ook leken op de aarzelende taal van Roessingh, Dooyeweerd vertelde zijn Haagse publiek dat het vatbaar was voor hetzelfde relativisme dat de Leidse hoogleraar benauwde. Het christelijk-historische denken waar Patrimonium onder invloed van 'de romantische filosofie van de restauratie-tijd (Schelling c.s.)' uit putte, had volgens de spreker namelijk gevaarlijk veel gezag toegekend aan het historisch gegroeide.⁶⁷ In kringen van Patrimonium bleef deze analyse overigens niet onweersproken: een anonieme repliek nam de christelijk-historische traditie tegen Dooyeweerd in bescherming.⁶⁸

Ook Jan Romein, de marxistische Huizinga-leerling die in de jaren twintig als redacteur van *De Tribune* de kost verdiende, ontwikkelde zijn geschiedtheoretische denkbeelden in gesprek met en ten behoeve van een achterban buiten de universiteit. Liever dan historicus in Huizinga's aristocratische zin van het woord noemde hij zich 'een vriend der verdrukten'.⁶⁹ In 'De dialectiek van de vooruitgang' (1935) viel dit engagement met handen te tasten. De wet van de remmende

voorsprong die Romein in dit beroemde *Forum*-artikel ontwikkelde, was een geschiedfilosofische hypothese in de klassieke zin van het woord: ze wees vooruitgang en stagnatie in de geschiedenis van de mensheid aan en identificeerde daarmee een ritme in het historisch proces. Romeins these luidde dat dit ritme meer horten en stoten vertoonde dan het bourgeois vooruitgangsgeloof voor waar wilde houden – en dat vernieuwing niet langer van West-Europa, maar van de Sovjet-Unie te verwachten viel.⁷⁰ Romeins geschiedtheoretische exercitie had daarmee mede ten doel politieke oriëntatie in het heden te bieden.⁷¹

Net als Dooyeweerd in zijn Haagse voordracht was Romein dus vooral geïnteresseerd in de praktische kant van geschiedfilosofie: in wat mensen in het licht van hun verhouding tot het verleden te doen staat. Dit verklaart waarom Dooyeweerd met een publiek van arbeiders over geschiedfilosofische vragen nadacht en waarom Romein, in 1939 benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, de ene dag voor een universitair publiek kon spreken, maar daags erop voor de Bond van Kunstenaars voor Culturele Rechten, het genootschap Oefening Kweekt Kennis of het Comité

66 R. Hagoort, *Patrimonium (vaderlijk erfdeel). Gedenkboek bij het gouden jubileum* ((Amsterdam 1927) 261.

67 H. Dooyeweerd, *Geloof en historie* ((s-Gravenhage) (1937)) 4.

68 'Het christelijk leven III. Schrift en historie', *Patrimonium* 50.51 (1936). Voor een meer gedetailleerde analyse van deze casestudie, zie: Herman Paul, 'Who suffered from the crisis of historicism? A Dutch example', *History and Theory* 49 (2010) 169-194.

69 Otto, *Ruisen van de tijd*, 73.

70 Jan Romein, 'De dialectiek van de vooruitgang. Bijdrage tot het ontwikkelings- en ondergangsbegrip in de geschiedenis', *Forum* 4 (1935) 752-777, 828-855, aldaar m.n. 840-841.

71 Het nut van geschiedfilosofie in neokantiaanstrant zag Romein dan ook niet in. Zoals hij naar aanleiding van Fritz Kaufmanns *Geschichtsphilosophie der Gegenwart* (1931) noteerde: 'Voldoende om mijn Theoretische Geschiedenis van de geschiedfilosofie af te grenzen – en te grendelen. Alles waardeloos! Mofs.' Geciteerd in Otto, *Ruisen van de tijd*, 226.

van Waakzaamheid van Anti-Nationaal-Socialistische Intellectuelen.⁷²

Zin van de geschiedenis

Alle lijnen die ik tot dusver heb getrokken – de praktische functie van geschiedfilosofie, de buitenuniversitaire belangstelling, de prominente rol van dominees en theologen, hun teleurstelling in de geschiedwetenschap en de wetenschappelijke reserve jegens filosofie die van levensbeschouwing niet te scheiden viel – komen samen bij Oswald Spengler, wiens *Der Untergang des Abendlandes* in het interbellum vele pennen in beweging bracht. Hendrik Marsman, de expressionistische dichter, doopte de zijne in gitzwarte inkt:

De hoge koude ramen worden zwart.
het groot onstuimig noodweer van den nacht
heeft aller eeuwen en der sterren vloot
ten radeloozen ondergang
gebracht.
en dezer aarde wrak vermolmde boot
weerloos en veeg bemand door dit verzwakt geslacht
zal in verwildering van angst en nood
aan het steil randgebergte van den dood
spoorloos te pletter slaan.⁷³

Marsman, die aan Huizinga bekende Spenglers 'sombere voorspelling ten aanzien van het komende Europa als de mijne' te gevoelen, was niet de enige die

72 Jan Romein, *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946) 5.

73 H. Marsman, 'De ondergang' (1925), zoals opgenomen in J.L. Goedegebuure, *Op zoek naar een bezielde verband II* (Amsterdam 1981) 126-127, aldaar 126.

zich in *Der Untergang des Abendlandes* herkende.⁷⁴ Het boek vond weerklank bij een hele generatie Nederlandse schrijvers en dichters. Mannen als Adriaan Roland Holst, Menno ter Braak, Anton van Duinkerken, Simon Vestdijk en Charles Edgar du Perron ergerden zich aan wat zij met aristocratisch dedain de platte cultuur van het 'tuig', 'gespuis' en 'gepeupel' noemden.⁷⁵ Ook elders in Nederland was geen gebrek aan Spengler-lezingen, -artikelen en -gespreksgroepen. De Internationale School voor Wijsbegeerte belegde in 1923 'een zg. Weekend-cursus over Philosophie der Geschiedenis', waar Heinrich Scholz uit Kiel een kritische analyse van *Der Untergang des Abendlandes* bood.⁷⁶ Zelfs ten paleize van prinses Juliana boog een debatingclub onder leiding van, *once again*, Huizinga zich over Spenglers sombere visie op de toekomst van Europa.⁷⁷

74 Marsman aan Huizinga, 27 april 1923, zoals geciteerd in Arie Pos, 'Dichterlijk cultuurpessimisme. Spengler in het werk van A. Roland Holst en H. Marsman', in: Remieg Aerts en Klaas van Berkel ed., *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 116-139, aldaar 130.

75 Pos, 'Dichterlijk cultuurpessimisme', 120, 129. Zie ook Idem, 'Ter Braak en de ontoereikendheid van de geschiedfilosofie van Oswald Spengler', *Juffrouw Ida* 9 (1983) 16-31 en Ton Anbeek, 'Doemdenken in de jaren dertig. De crisis in de Nederlandse literatuur', *Spektator* 22 (1993) 249-259.

76 'Wetenschappelijke berichten', *Het Vaderland* (21 september 1923). Scholz was de auteur van *Zum 'Untergang' des Abendlandes. Eine Auseinandersetzung mit Oswald Spengler* (Berlijn 1920).

77 M.G. Schenk en Magdaleen van Herk, *Juliana. Vorstin naast de rode loper* (Amsterdam en Brussel 1980)

77. Huizinga had Spengler besproken in 'Twee worstelaars met den engel', *De Gids* 85.2 (1921) 454-487 en 85.3 (1921) 80-109.

Grafisch ontwerper Pieter A.H. Hofman maakte een karakteristiek art deco omslagontwerp voor L.J. van Holks *De ondergang van het Avondland* (1924).

anno1890.files.wordpress.com

Zoals Buckle in negentiende-eeuws Nederland was verwelkomd als alternatief voor academische detailstudie, zo ging bewondering voor Spengler in de jaren twintig van de twintigste eeuw dikwijls hand in hand met minachting voor het universitaire bedrijf. 'Jaar na jaar,' heette het bij de remonstrantse dominee L.J. van Holk, 'zwoegden de Philosophie-professoren aan hun Professoren-philosophie, publiceerden boeken en artikelen, doceerden, beleden, bestreden, ondermijnden, vernieuwden scholen en systemen – alles au fond doodelijk en onbelangrijk.'⁷⁸ Niet

⁷⁸ L.J. van Holk, *De ondergang van het Avondland. De geschiedenisphilosophie van Oswald Spengler* (Leiden (1924)) 11.

toevallig deed Van Holk, een leerling van Roessingh, deze uitspraak tijdens een Spengler-cursus aan de Internationale School voor Wijsbegeerte – een humanistisch geïnspireerd instituut dat ook institutioneel een alternatief voor de academie wilde bieden.⁷⁹

Tegen de achtergrond van eerdere discussies over *Werte* en *Historismus* wekt het geen verbazing dat de morele dimensies van Spenglers geschiedbeschouwing in het debat centraal stonden.⁸⁰ Hoewel er ook methodische en kentheoretische vraagtekens werden geplaatst bij zijn 'libretto van het optreden der menschheid op het tooneel der wereld',⁸¹ overheerste de bezorgdheid dat Spengler een ongebreideld relativisme in de hand werkte met zijn these dat morele waarden opkomen, bloeien en verzinken. In een lezing voor Utrechtse studenten hekelde de rooms-katholieke jurist Egidius van der Heijden dit 'absolute relativisme'. 'Hier knappen voor ons alle snaren van het speeltuig. Hier eindigt het lied des levens. Hier stort zich de geestenziener in den afgrond van den dood.'⁸² Anderen brachten daartegen in dat een scheutje historisch

⁷⁹ M. van Nierop, 'De Internationale School voor Wijsbegeerte en het ideaal van de humaniteit. Petite histoire van een gevelspreuk', in: A.F. Heijerman en M.J. van den Hoven ed., *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916-1986* (Meppel en Amsterdam 1986) 34-48.

⁸⁰ Marjet Brolsma, 'Bespiegelingen over de ondergang van het Avondland. Een casestudy naar cultuurtransfer in Nederlandse tijdschriften', *Ts* 24 (2008) 30-53, aldaar 39.

⁸¹ J.C. de Haan, 'Theorie der geschiedschrijving', in: A.W. de Groot ed., *Scientia. Handboek voor wetenschap, kunst en godsdienst II* (Utrecht (1938)) 1-63, aldaar 36.

⁸² E.E.J. van der Heijden, 'Faust's stervensuur', *De Beiaard* 6.2 (1921) 414-430, aldaar 428, 426. Zie ook: K.H. Roessingh, 'Een moderne apocalypse', *Eltheto* 76 (1921) 13-31.

relativisme geen kwaad kon: het was een 'voortreffelijk purgeermiddel [...] voor degenen, die aan traditioneele obstipatie lijden'.⁸³ Even moreel gekleurd, tot slot, was het verwijt dat Spengler Pruisisch machtsdenken legitimeerde met zijn stelling dat de Europese *Kultur* in *Zivilisation* was gedegeneerd. De humanistische filosoof Henk Pos was een onder velen die zich boos maakten over de suggestie dat nobile idealen hadden plaatsmaakt voor *Realpolitik*. Als Spengler durfde te beweren dat Duitsland niet langer een Goethe, maar nog slechts een Caesar kon voortbrengen, was zijn geschiedfilosofie 'een masker voor nationale aandrift, ontmoediging en wraakzucht'.⁸⁴

Dat Pos' bezorgdheid niet ongegrond was, blijkt uit het feit dat teleurstelling over culturele degeneratie zoals beschreven door Spengler politiek vertaald kon worden in sympathie voor het nationaal-socialisme. Mede onder invloed van *Der Untergang des Abendlandes* vestigde Tobie Goedewaagen in de jaren dertig zijn hoop op een culturele wedergeboorte naar nazistisch model. A.A. van Schelven werd lid van het Nationaal Front, terwijl Hendrik Krekel, in 1941 in Leiden benoemd tot buitengewoon hoogleraar geschiedfilosofie, toetrad tot de NSB. Ook oud-predikant G.H. van Senden, medewerker aan een bundel studies naar *De zin der geschiedenis* (1942), had uitgespro-

ken sympathieën voor het nationaalsocialisme.⁸⁵ Net als Karl Poppers befaamde veroordeling van 'speculatieve' geschiedfilosofieën, kort na de Tweede Wereldoorlog, moet Pos' oordeel over Spengler, geveld in 1944, tegen deze politieke achtergrond worden gelezen.⁸⁶

Dit verklaart, ten slotte, waarom het thema van de 'zin van de geschiedenis' rond de Tweede Wereldoorlog hoog op de geschiedfilosofische agenda kwam te staan.⁸⁷ Wie een antwoord op Spengler niet aan het nazisme wilde overlaten, moest kunnen specificeren welke *Werte* richtinggevend zijn voor het historisch proces. Wie, met andere woorden, een alternatief voor het nationaalsocialisme wilde bieden, moest niet als Popper elke reflectie op de zin van het historisch proces taboe verklaren, maar juist concreet benoemen in welke richting de samenleving zich zou moeten ontwikkelen. Zoals Herman Wolf, een geestverwant van Pos, al in 1927 ondubbelzinnig poneerde:

85 Van Berkel, *Tobie Goedewaagen*, 208; P.J. Bak, 'Aart Arnout van Schelven en het Nationaal Front', *Radix* 17 (1991) 80-99; Ivo Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Arnhem 1956) 324-326; Marjet Brolsma, 'Gerhardus Henricus van Senden, de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een religieuze regeneratie van de Europese cultuur', in: Enne Koops en Henk van der Linden ed., *De kogel door de kerk? Het Nederlandse christendom en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2014) 259-279, aldaar 273-274.

86 Vgl. Karl R. Popper, *The poverty of historicism* (Londen 1957) v.

87 Zie bijv. H. Robbers, 'De zin der geschiedenis', *Bijdragen* 5 (1942) 233-259; H. Honders e.a. ed., *De zin der geschiedenis* (Wageningen 1944); J.N. Bakhuizen van den Brink ed., *Geschiedenis. Een bundel studies over den zin der geschiedenis* (Assen 1944); P. van Schilfgaarde, *De zin der geschiedenis. Een wijsgerige bespreking van den gang der mensheid*, 3 delen (Leiden 1946-1947); L.J. Rogier ed., *De zin der geschiedenis voor geloof en rede* (Heerlen (1951)).

83 M[enno] t[er] B[raak], 'Bij Spenglers dood', *Het Vaderland* (9 mei 1936). Zie ook Ter Braak aan Du Perron, 24 september en 9 november 1933, in: Menno ter Braak en E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940 II* (Amsterdam 1964) 163-166, 216-219.

84 H.J. Pos, 'Geschiedenisfilosofie op drift geraakt. Een beschouwing over Hegel, Spengler, e.a.', *De Nieuwe Stem* 1 (1946) 9-33, aldaar 32.

Wij zullen blijven gelooven in den 'zin' der geschiedenis, in de meer dan tijdelijke en betrekkelijke beteekenis der normen en culturen; wij blijven er van overtuigd dat 't streven de Idee van 't Almenselijke, van de Humaniteit te verwetelijken geen waan is, maar hoogste opgave voor den mensch blijft...⁸⁸

De negentiende-eeuwse opvatting van geschiedfilosofie als plaatsbepaling in de tijd, uitlopend op de praktische vraag wat de mens in het licht hiervan te doen staat, kreeg bij Wolf dus een twintigste-eeuwse formulering. Zoals K.C.F. Krause, een van Thorbeckes Duitse gesprekspartners, geschiedfilosofie had geassocieerd met de cultivering van 'Standhaftigkeit, Muth, Hoffnung und unerschütterliches Gottvertrauen' in de 'Stürmen, Schmerzen und Aengsten dieses Lebens',⁸⁹ zo liep geschiedfilosofie bij Wolf en Pos, honderd jaar later, uit op een humanistisch protest tegen politiek gevaarlijk relativisme.

Conclusie

Deze praktische oriëntatie – hoe moeten we leven, wat staat ons te doen? – was de grootste gemene deler van de verschillende soorten geschiedfilosofie die in het bovenstaande de revue zijn gepasseerd.

88 Herman Wolf, 'Profeten van den ondergang der Europeesche cultuur (Georg Simmel en Oswald Spengler)', in: Idem, *Persoonlijkheid en geestesleven. Wijsgeerige en letterkundige studies* (Haarlem 1927) 79-110, aldaar 109. Over hem: Paul Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid. Herman Wolf 1893-1942* (Amsterdam 2013).

89 Karl Christian Friedrich Krause, *Die reine d.i. allgemeine Lebenslehre und Philosophie der Geschichte zu Begründung der Lebenskunstwissenschaft. Vorlesungen für Gebildete aus allen Ständen*, ed. Hermann Karl von Leonhardi (Göttingen 1843) 30.

Teleurgesteld in een geschiedwetenschap die de 'historical past' prefereerde boven de 'practical past',⁹⁰ wendden negentiende-eeuwse dominees en schoolmeesters zich tot Buckle en Spencer vanwege de morele oriëntatie die zij boden. Het Badense neokantianisme werd, vooral door theologen, op morele en religieuze gronden verwelkomd. Ook het historisme was niet primair een epistemologische kwestie, maar een probleem dat draaide om moreel of religieus houvast in tijden van verwarring. De casus-Nederland – die daarin vermoedelijk niet afwijkt van omringende landen – biedt zodoende niet alleen een fraaie illustratie van Carrs these dat geschiedfilosofie naar hegeliaans model een praktische bedoeling had, maar breidt deze stelling ook uit: een praktisch oogmerk was kenmerkend voor *alle* soorten wijsbegeerte van de geschiedenis die tussen 1860 en 1940 in Nederland werden bediscussieerd.

Om deze reden was geschiedfilosofische reflectie uitdrukkelijk niet aan academici voorbehouden. Al bezonnen historici zich bij tijd en wijle op de eigenaardigheden van hun vak, het primaat dat zij toekenden aan historische kennisverwerving zorgde ervoor dat geschiedfilosofische vragen vooral elders aan de academie, door theologen en filosofen, en buiten de universiteit werden gesteld. Hoe meer historici zich concentreerden op detailonderzoek, des te luider klonk de roep om plaatsbepaling. En hoe meer zij zich toelieden op *epistemische* deugden als accuratesse en onpartijdigheid, des te groter werd de behoefte aan historisch denken dat *morele* deugden als hoop en moed kon stimuleren. 'Het gaat ten slotte om

90 Ik ontleen deze terminologie aan Hayden White, *The Practical Past* (Evanston 2014).

het redden van de geschiedenis voor den mensch en niet voor de wetenschap alleen,' aldus geschiedfilosoof Reinier Beerling in 1935.⁹¹

Mede om deze reden – en dus niet alleen omdat theologen ijverig meedachten – was het geschiedfilosofische landschap in de vroege twintigste eeuw in levensbeschouwelijk opzicht behoorlijk verkaveld. Roessingh schreef voor een andere doelgroep dan Dooyeweerd en Romein had een ander publiek dan Pos. Als het waar is, zoals Ed Jonker betoogt, dat de geschiedfilosofie in naoorlogs Nederland de 'liberaal-democratische consensus' van de geschiedwetenschap weerspiegelde,⁹² dan springt in de vooroorlogse periode juist de levensbeschouwelijke diversiteit in het oog.

Over dezelfde naoorlogse periode is wel beweerd dat 'speculatieve' geschiedfilosofie vooral door 'confessionelen' werd beoefend, met als gevolg dat dit genre vrijwel verdween met de deconfessionalisering in de jaren zestig.⁹³ In het licht van het voorafgaande klopt deze stelling slechts zolang 'speculatief' fungeert als containerbegrip voor alles wat niet 'kritisch' is. In werkelijkheid waren theologen en christelijke filosofen in de eerste helft van de twintigste eeuw vooral geïnteresseerd in morele waarden – in hun rol in het historisch onderzoek, in hun richtinggevende betekenis voor historische actoren en in hun al dan niet 'relatieve' karakter. Geschiedfilosofie die om zulke vragen cirkelde, was 'kritisch' noch 'speculatief'. Bovendien werd zij niet exclusief door

'confessionelen' beoefend – tenzij ook de irenische Huizinga, met zijn licht mystieke trekjes, als zodanig wordt geïnclassificeerd.⁹⁴

Huizinga en Romein, tot slot, hebben op naoorlogse generaties geschiedfilosofen meer invloed uitgeoefend dan Von Schmit, Wijnaendts Francken, Roessingh en Goedewaagen. Niettemin had hun beider werk met vrijwel alle vooroorlogse geschiedfilosofie gemeen dat het in dienst stond van de praktische vraag in welke richting de samenleving zich zou moeten ontwikkelen. Tegen deze achtergrond zou een vraag voor vervolgonderzoek kunnen luiden in hoeverre dit ook geldt voor de naoorlogse geschiedfilosofie, te beginnen met de generatie die in de jaren vijftig zo gebrand was op een grensafbakening tussen 'kritische' en 'speculatieve' geschiedfilosofie. Als oriëntatie in de tijd, naar een woord van Jörn Rüsen, een dimensie is van alle geschiedschrijving – soms prominent, soms meer versluierd – dan geldt dit *a fortiori* voor de geschiedfilosofie.⁹⁵

Over de auteur

Herman Paul is universitair hoofddocent historiografie en geschiedfilosofie aan de Universiteit Leiden, bijzonder hoogleraar secularisatiestudies aan de Rijksuniversiteit Groningen, lid van De Jonge Akademie (KNAW) en redactielid van *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Zijn nieuwste boek is *Key issues in historical theory* (2015). E-mail: h.j.paul@hum.leidenuniv.nl

91 R.F. Beerling, 'Prolegomena tot een historisch perspectivisme', in: Idem, *Antithesen. Vier studies* (Haarlem 1935) 28-127, aldaar 32.

92 Jonker, 'Consensus, conflict en conciliantie', 31.

93 Dorsman, 'Geschiedfilosofie in Nederland', 100.

94 Over Huizinga's mystiek: A.C. Otto, 'Vormen van het ondermaanse. De mystiek als uitgangspunt in het werk van Johan Huizinga', *Theoretische Geschiedenis* 22 (1995) 50-54.

95 Jörn Rüsen, *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft* (Keulen 2013) 66-78.

